

Literatuur en burgerlijke emancipatie in de negentiende eeuw: een Antwerpse terreinverkenning

door

J. VAN GERVEN

1. LITERATUUR EN ONDERNEMER: VRAAGSTELLING EN EEN ENGELS PERSPEKTIEF

De verhouding tussen een sociale groep en een vorm van kunst, de burgerij en haar attitude ten overstaan van literatuur, wordt door ons benaderd als onderdeel van een emancipatieproces. De langzame transformatie van België naar een industrieland deed een nieuwe groep van ondernemers (industriëlen, bankiers, groothandelaars) ontstaan. Samen met de aan hen verbonden hulpklassen zoals beoefenaars van vrije beroepen en intellectuelen, tastten deze ondernemers het gezag van de oude eliten (adel, clerus) fundamenteel aan. Naast veranderingen op politiek en economisch vlak, betekende dit tevens dat deze burgers een eigen maatschappijbeeld moesten creëren, het prestige van de oude machtshebbers doorbreken, hun nieuwverworven machtspositie moesten verantwoorden¹.

De keuze van letterkunde als mogelijk vehikel voor een debat over een veranderende maatschappelijke werkelijkheid, werd ingegeven door buitenlandse voorbeelden. In Groot-Brittannië maakten letterkundige produkten duidelijk deel uit van deze ideologische strijd. Door middel van romans protesteerden pleitbezorgers van de oude orde tegen de desastreuze gevolgen van de Industriële Revolutie. „Annals of the Parish”, van G. Cayenne, was in 1821 de eerste in een reeks romans waarin de industrialisatie en de nieuwe groep van grote ondernemers scherp op de korrel werd genomen. Met hun geschriften wilden auteurs als Cayenne duidelijk een „landed interest” een ruggesteuntje geven². Ook de letterkundige activiteiten van Benjamin Disraeli (1804-1881), de latere eerste minister en politiek leider der Tories, hebben deze bedoeling. Het volk van Engeland was beter af en werd rechtvaardiger geregeerd in de dagen dat de grond-

1. A. MAYER *The persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. Londen, 1981.

2. I. MELADA *Captains of Industry in English Fiction 1821-1871*. Albuquerque, 1970.

bezittende klasse nog onbedreigd heerste, aldus luidde de boodschap³. De ellende van de arbeiders in Manchester of Sheffield was het bewijs dat de nieuwe rijken ongeschikt waren voor een leidende rol in de samenleving. De ruim-geafficheerde aandacht voor de problemen van armoede en arbeid in deze romans, werd minder ingegeven door sociaal engagement dan door afkeer voor de ondernemersgroep⁴.

Een tweede onderdeel van dit strijdprogramma was de verheerlijking van een arcadisch, ruraal „merry old England” zoals dat voor de Industriële Revolutie zou hebben bestaan. Deze vreedzame, rechtvaardige samenleving, die enkel in de boeken zo mooi was, werd door de barbaarse nieuwe maatschappijvormen vernietigd⁵. Over het effect van deze literaire strijd bestaat discussie. M.J. Wiener meende dat het zelfvertrouwen van de ondernemers zo werd aangeast dat zij hun eigenheid verzaakten, het actieve zakenleven opgaven en een groot deel van hun kapitaal immobiliseerden om de adellijke renteniersklasse te kunnen vervoegen. Literaire voorstellingen zouden aldus medeverantwoordelijk zijn voor de relatieve achteruitgang van de Britse economie na 1870⁶. Wieners critici vonden dat hij eenzijdig omsprong met het bronnenmateriaal. Bovendien stelde hij het zo voor, dat literaire teksten een absolute waardemeter voor de mentaliteit waren. De verhouding letterkunde-samenleving werd door Wiener wel erg eenvoudig voorgesteld. Veel meer dan een achterhoedegevecht van een oude aristocratie, die beseftte dat zij aan het kortste eind trok, waren zulke romans niet geweest. Bovendien verzwakte deze afwijzende houding der letterkunde tegenover de ondernemers naarmate de negentiende eeuw vorderde⁷.

België industrialiseerde als eerste land na het Verenigd Koninkrijk. Ook hier won een groep van nieuwe ondernemers aan belang en invloed. De Zuidelijke Nederlanden kenden voor 1800 een machtige, prestigieuze adel. Streefdoel voor de burgers bleef, alle professionele en maatschappelijke successen ten spijt, opname onder de adel. Antwerpse en Gentse kooplieden en financiers kochten, op het einde der achttiende eeuw, nog adellijke titels en vervalste genealogieën⁸. De

3. Idem pp. 25-77.

4. W. AYDELOTTE *The England of Marx and Mill in fiction*. in *Journal for Economic History* 8, 1948; pp. 43-44.

5. M. CAVALIERO *The rural tradition in the English Novel*. Londen, 1977, pp. 3-9.

6. M.J. WIENER *English Culture and the decline of the Industrial spirit 1850-1980*. Londen, 1981.

7. N. MCKENDRICK *Gentlemen and players revisited: the gentlemen ideal, the business ideal and the professional ideal in English literary culture*, in *Business life and public policy. Essays in honour of O. C. Coleman*. Cambridge, 1986, pp. 98-137.

J.M. WINTER, Bernard SHAW, Bertold BRECHT and the businessman in literature, in *Idem*, pp. 185-206.

8. H. HOUTMAN-DESMEDT *Charles Proli, Antwerps zakenman en bankier (1723-1786)*. Een biografische en bedrijfshistorische studie. Brussel, 1983, pp. 15-16.

adel was de referentiegroep waar de burgers zich aan spiegelde en wiens voorbeeld zij nabootsten⁹. Na 1800 werden de kaarten anders verdeeld. Omstreeks 1850 beheerden de bestuurders van banken en verzekeringsmaatschappijen fortuinen waarvan de edellieden van het Ancien Régime slechts konden dromen¹⁰.

Op politiek terrein behield de Belgische adel lange tijd een grote macht. Bij de opstelling van de Belgische grondwet werd de Senaat, ondanks het verzet van velen, een Belgische variatie van het Engelse House of Lords. De grondbezittende klasse kreeg via de hoge vergadering een quasi-vetorecht in de Belgische politiek¹¹. Ook onder de lokale bestuurders en de hoge ambtenarij en legerleiding behielden de aristokraten lange tijd een meerderheidspositie¹².

Wij kunnen ons dan ook afvragen of ook in België vooroordelen tegen het ondernemerschap niet lange tijd stand hielden? De adel behield in elk geval lange tijd zijn prestige. Het bestuderen van de voorstellingen in de letterkunde van het ondernemerschap is bij dergelijke vraagstelling belangwekkend.

2. ANTWERPENS WELVAREN IN DE XIXDE EEUW

Ons feitelijk onderzoeksterrein in ruimte en tijd is Antwerpen in de XIXde eeuw. De Antwerpse ondernemersklasse verschilde essentieel van haar tegenhangers in Luik of Gent. In Antwerpen zijn scheepvaart, bankieren, groothandel en verzekeringswezen de aktie-terreinen bij uitstek. Feitelijke industrialisatie is lange tijd onbestaande¹³. In de Scheldestad kunnen wij zelfs tekenen van industrieel verval vaststellen. De eens zo belangrijke textielsector ver-

H. COPPEJANS-DESMED *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de 18de eeuw. Het ontstaan van een nieuwe sociale groep onder Maria Theresia*. Brussel, 1952, pp. 155-159.

9. Y. VANDEN BERGHE *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen op de Revolutiestrijd (1780-1794)* Brussel, 1972, pp. 13-14.

10. S. CLARK *Nobility, bourgeoisie and the Industrial Revolution in Belgium in Past and Present*, 1984; pp. 145-148. Bij de eeuwwisseling was de adel nog onbedreigd de rijkste groep. I. Illegheims: De sociale structuren en vermogens bij het begin der 19e eeuw in J. Stengers *Brussel, groei van een hoofdstad* Antwerpen, 1979, pp. 146-148.

S. VERVAECK *De samenstelling van de gegoede stand te Mechelen op het einde der XVIIIe en het begin der XIXe eeuw*. Brussel, 1960, pp. 8-9.

11. F. STEVENS Een belangrijke fase in de wordingsgeschiedenis van de Belgische grondwet: de optie voor een tweekamerstelsel *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste geschiedenis* 1981, pp. 641-661.

12. E. WITTE Het Belgisch ambtenarenparlement (1830-1848) in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 1981, pp. 828-883.

13. J. DHONDTS lapidaire opmerking „The Industrial Revolution bypassed Antwerp” blijft juist. J. Dhondt & M. Bruwier *The Low Countries in C.M. Cipolla The Fontana Economic History of Western Europe Deel IV The emergence of industrial societies*. Londen, 1973, p. 330.

viel, wat een verarming van een belangrijk deel van de bevolking voor gevolg had¹⁴. De lokale diamantnijverheid kwijnde weg¹⁵. De suikerraffinage stagneerde na 1838¹⁶. De resterende bedrijven en branches pasten zich maar traag aan aan de nieuwe produktiemethoden. De stoommachine dringt langzaam door te Antwerpen¹⁷. Vele nijverheden (tabaksverwerking, grafische industrie, brouwerijen) behouden lange tijd een ambachtelijk karakter¹⁸.

De haven en de handel bleven de voornaamste activiteiten. Lange tijd was de conjunctuur van het havenbedrijf onzeker. Tot het decennium 1860 / 1870 wisselden perioden van relatieve bloei af met ernstige crises. Zo waren de jaren, direkt na de Belgische onafhankelijkheid en de periode 1857 / 1858 ware dieptepunten. Vanaf 1860 keert het tij in gunstige richting en pas na 1870 beleven haven en handel een echte hausse.

De havenactiviteiten ondergingen in de loop der XIXde eeuw een fundamentele verandering. Er trad een aanzienlijke schaalvergroting op. Graanhandel, ertstrafieken en transport van brandstoffen vervingen meer en meer de oude handel in koloniale waren. Beide evoluties zijn enkel begrijpelijk tegen de achtergrond van de zich ontwikkelende West-Europese nijverheden¹⁹. En hoewel de Sinjorenstad geen industrieel centrum was in de strikte betekenis van het woord, konfronterten de aanzienlijke toename van de bevolking, de emigratie vanuit het platteland, de uitgebreide infrastructuurwerken, het verschijnen van een nieuwe groep van welgestelden (vaak van vreemde afkomst) Antwerpen met gelijkaardige problemen als diegenen die de feitelijke nijverheidscentra kenden.

14. A.K.L. THIJS *Van werkwinkel tot fabriek. De textielindustrie te Antwerpen (einde 15e-begin 19e eeuw)* Brussel, 1986, pp. 147-158.

15. M. NICOLAI *Industrialisatie te Antwerpen in de XIXe eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, 1977, pp. 25-38.

16. A.K.L. THIJS *De geschiedenis der suikernijverheid te Antwerpen: een terreinverkenning (16e-19e eeuw)* *Bijdragen tot de geschiedenis* 1979 pp. 23-50.

17. M. NICOLAI *De invoering van de stoommachine te Antwerpen in de 19e eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis*, 1979, pp. 5-22.

18. M. VAN POTTELSBERGHE *De Tabaksnijverheid in R. Baetens: Industriële revoluties in de provincie Antwerpen*. Antwerpen, 1980, pp. 223-235.

R. BAETENS *De brouwerijen in Idem*, pp. 105-121

A.K.L. THIJS *De Papier en grafische nijverheid in Idem* pp. 183-193.

19. G. ASAERT & A.K.L. THIJS & K. VERAGHTERT & F. SUYKENS *Antwerp, a port for all seasons*. Antwerpen, 1986, pp. 359-418.

3. BOEKBEDRIJF EN LEKTUURKONSUMPTIE IN HET XIXDE EEUWSE VLAANDEREN

Alvorens ons te wagen aan spekulaties over de maatschappelijke rol van de letterkunde, willen wij eerst het materiële kader schetsen van de literatuurconsumptie van Vlaanderen in de XIXde eeuw.

A. Scholing en alfabetisatie

De eerste vraag, eenvoudig om te stellen maar iets moeilijker om te beantwoorden, is: wie kon er lezen? Het antwoord hierop definieert een maximaal potentieel aan lezers. Dit maximum aan mogelijke lezers werd nooit bereikt. Ook in de huidige situatie, waar analfabetisme veel minder voorkomt dan vroeger en het onderwijs goed georganiseerd is, leest een meerderheid van de bevolking zelden of nooit²⁰.

Bij het begin der negentiende eeuw was analfabetisme nog ruim verspreid in Vlaanderen. Onderzoek voor steden als Brugge, Gent, Ninove en Aalst bracht cijfers van 40 % en meer ongeletterden aan het licht. Analfabetisme was sociaal bepaald: onder de adel en de hoge burgerij kwam het nauwelijks voor, onder de armste bevolkingsgroepen was het een algemeen fenomeen. Er bestond ook een duidelijk verschil per sexe: er waren meer vrouwelijke analfabeten dan mannelijke²¹. In de eerste helft van de negentiende eeuw verslechterde de situatie. In de eerste fase van de Industriële Revolutie was de behoefte aan geschoolde arbeidskrachten gering. Bovendien vormde kinderarbeid een reservoir aan goedkope werkkrachten voor de ondernemers. Voor de ouders betekenden schoolgaande kinderen een dubbele belasting voor het toch al magere gezinsbudget. Ten eerste kostte schoolgaan geld, ten tweede droegen deze kinderen niet bij aan het gezinsinkomen. Voor de elite was volksonderwijs evenmin een noodzaak. De economische efficiëntie werd er niet door verhoogd. In een gesloten politieke wereld had men de school nog niet nodig als systeembevestiger²². Integendeel, onder de machtshebbers

20. R. SCHENDA *Lesestoffe der Kleinen Leute. Studien zur populären literatur im 19 und 20 Jahrhundert* München, 1976. p. 37.

21. J. ART Lager onderwijs te Gent en het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Régime. *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1969, pp. 33-35.

A.M. VERMEULEN Determinanten van het alfabetisatieproces te Gent in de negentiende eeuw in *Idem* 1984. pp. 128-129.

22. C.M. CIPOLLA *Literacy and development in the West*. Londen, 1969 pp. 26-30.

S. SHOFIELD Dimensions of illiteracy in England 1750-1850. in *Literacy and social development in the West*. Cambridge, 1981. p. 211 Industriesteden kenden een hoger percentage analfabeten dan steden met een administratief of kommercieel karakter. F. FURET & J. OZOUF Three Centuries of Cultural Cross-fertilization in *Literacy and social development ...*, p. 217-218.

onderkennen velen het gevaar van een spreiding van kennis: standenverschil werd verkleind en ondermijnende opvattingen konden verspreiding vinden²³.

De eerste bestuurders van het onafhankelijke België besteedden dan ook weinig aandacht aan het onderwijs. De grondwettelijke vrijheid van onderwijs werd door velen gezien als de vrijheid er zich niet mee behoeven te bemoeien²⁴. De gevolgen hiervan lieten zich gevoelen, vooral in de periode 1830 tot 1842. Het aantal scholen verminderde. De aanzet tot professionalisering der Hollandse periode ging goeddeels verloren. Onderwijzen werd weer een nevenberoep. Aan de leerkrachten werden geen eisen meer gesteld in verband met vorming of ervaring. De sociale en financiële positie der leerkrachten ging achteruit. De rivaliteit tussen de middelbare scholen resulteerde in een verlaging van het peil²⁵. De vakkennis van velen die in het onderwijs hun brood verdienden, kon betwijfeld worden. Zo overleefden in Limburg vooral bouwvakkers als winteronderwijzers²⁶.

Als wij ons beperken tot Antwerpen alleen blijft het beeld even weinig rooskleurig. Omstreeks 1866 telt de Scheldestad nog 45.634 analfabeten, een derde van de bevolking kinderen inbegrepen. Volgens het „Werkmansrecht”, één der eerste Antwerpse bladen ontstaan in de wereldwereld zelf, behoorden deze ongeletterden zonder uitzondering tot de werklieden²⁷.

Net als hun nationale tegenhangers, hadden de Antwerpse regenten bij het begin der XIXde weinig belangstelling voor onderwijs. Pas als de Franse autoriteiten in 1809 met represailles dreigen, komen zij hun verplichting na onderwijzers een jaarlijkse tegemoetkoming te betalen, opdat dezen ook les zouden geven aan arme kinderen²⁸. In 1819 wordt er in de Prinsstraat een modelschool opgericht. Op deze instelling werd de Lancastermethode toegepast. Eén onderwijzer moest, geholpen door oudere leerlingen, de zogenaamde monitoren, zegge en schrijve 300 leerlingen onderwijzen. Dezen evolueerden in leeftijd tussen 6 en 13 jaar. Op het moment dat men deze methode in Antwerpen invoerde, werd zij op andere plaatsen afgeschaft. Het enige voordeel ervan was de lage prijs. Boekhoudkundige belangen wogen zwaarder dan opvoedkundige doelstellingen²⁹. Ook de be-

23. C.M. CIPOLLA *op. cit.* pp. 31-32.

24. E. RUBBENS *Eduard Dupcétiaux 1804-1868* Brussel, 1934. p. 65 / 66.

25. A. BOSMANS-HERMANS *De onderwijzersopleiding in het perspectief der professionalisering. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste geschiedenis*, 1979, pp. 83-89.

G.T. POUSSIN *La Belgique et les Belges depuis 1830*. Parijs, 1848 pp. 225-227.

26. A.C. VAN DER CRUYSSSE *Het Lager Onderwijs in Vlaamsch België 1830-1905*. Deel V Gent, 1911. p. 7.

27. K. VAN ISACKER *De Tweede Internationale te Antwerpen*. Antwerpen, 1963, p. 10.

28. H. VAN TICHELEN *De eerste gemeentescholen te Antwerpen in Voor Honderd Jaar Antwerpen*, 1934, pp. 20-21.

29. *Idem*: pp. 23-24.

kwaamheid van vele onderwijzers was dubieus. In de Scheldestad hadden sommigen van hen zelf last met de edele schrijfkunst³⁰.

De organieke wet op het lager onderwijs in 1842 is de eerste stap naar een geleidelijke verbetering van de toestand. Drie evoluties brachten de overheid ertoe meer en meer aandacht te besteden aan de scholen. Ten eerste nam in een tweede fase der industriële ontwikkeling de behoefte aan geschoolde arbeiders toe, ten tweede naar mate de kritiek op de uitwassen van de Industriële samenleving luider klonk, zagen machtshebbers onderwijs als een systeembevestiger, ten derde werd de kontroverse tussen katholieken en liberalen goeddeels op het onderwijsvlak uitgevochten³¹.

Te Antwerpen brak de Meetingpartij, die in 1863 aan de macht kwam, met de *laissez-faire*-mentaliteit van het oude liberale stadsbestuur³². Als in 1872 een vernieuwde Liberale Partij het stadhuis heroverde, werd het onderwijs zowat een oeilam van de nieuwe bestuurders³³. Wij staan dan aan de vooravond van de Schoolstrijd. Geleidelijk aan verbeterde de situatie in de scholen. De Lancastermethode was al in 1842 verlaten ten voordele van het klassikaal systeem³⁴. Het stadsbestuur neemt meer en meer de zorg voor schoolgebouwen op zich, het aantal onderwijzers in vast dienstverband neemt toe, dezen moeten afgestudeerden van een Normalschool zijn³⁵. Het uitoefenen van een nevenberoep, iets wat te Antwerpen nooit grote vormen had aangenomen, verdween tegen 1872 totaal³⁶. De hoger aangehaalde cijfers laten zien dat de situatie in de Sinjorenstad pas geleidelijk verbeterde. Dit geldt ook op het nationale vlak. Nog bij het begin der 20ste eeuw konden grote aantallen rekruten, vooral in de beide Vlaanderen, lezen noch schrijven³⁷. Bij dit gegeven moeten wij wel enig voorbehoud maken. Het dateert van voor de invoering van de algemene dienstplicht. Het beeld wordt vertekend door de aanwezigheid van grote aantallen vervangers, personen die tegen betaling de dienst vervulden van vooral welgestelden die „erin gelooft” waren. Daardoor ontbreken de gegoede groepen goeddeels. En diegenen die er een beroep van maakten voor ande-

30. D. SLEECKX *Indrukken en Ervaringen*. Beveren-Waas, 1982. p. 25.

31. J. CRAEYBECKX & E. WITTE *Spanningen in een burgerlijke democratie. Politieke Geschiedenis van België sedert 1830*. Antwerpen, 1985.

M. DE VROEDE De weg naar de algemene leerplicht in België in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. 1970 pp. 141-166.

32. A. VAN LAAR *Geschiedenis van het openbaar onderwijs te Antwerpen sedert 1872*. 3 dln. Antwerpen, 1937-1939; Deel I p. 100.

33. *Idem* Deel I pp. 183-206.

34. *Idem* Deel II pp. 97-104.

35. *Idem* Deel I pp. 122-130.

36. H. VAN DAELE *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen van 1830 tot 1872*. Brussel, 1972. pp. 230-231.

37. M. DE VROEDE, *op. cit.* pp. 159-160.

ren dienst te kloppen, waren meestal laaggeschoolden³⁸. Maar vooral op het platteland liepen de meeste kinderen onregelmatig school. Slechts een 15 % volgde een volledige lagere school³⁹.

Niet allen die een zekere scholing genoten hadden, waren in staat om lektuur te consumeren. Tussen volledige geletterdheid en totaal analfabetisme ligt in een schemerzone, door C.M. Cipolla aangeduid als semi-literacy⁴⁰. Mensen binnen dit grensgebied kunnen wel stereotiepe teksten lezen (kontrakten met hun vaste formules, gebedenboeken met hun jaarlijkse cyclus, volksboeken, met hun uit de mondelinge traditie bekende personages en intriges).

Geheel nieuwe teksten bleven voor deze lezers van geringe capaciteit een gesloten boek. In feite gebruikten zulke mensen geschreven woorden als geheugensteuntje. Met behulp van herkenbare tekens reciteerden ze min of meer bekende teksten⁴¹. Van de groep die statistisch tot de geletterden werd gerekend, moeten wij een deel laten vallen als het literaire konsumptie betreft.

B. *Productie en konsumptie van boeken*

De lage graad van scholing vormde een eerste barrière voor de verspreiding van literatuur. Een tweede belemmering werd opgeworpen door de moeilijke materiële bereikbaarheid van het boek. Voor velen bleven boeken onbereikbaar duur. Volgens de sociale hervormer E. Ducpétiaux die in 1862 uitgebreid onderzoek verrichtte naar arbeidersbudgetten, konden de bestbetaalden een 2,5 % van hun loon besteden aan „morele, religieuze en intellectuele uitgaven”. Voor deze mensen bleef de aanschaf van een boek onmogelijk⁴².

Onderzoek betreffende boekenaankoop in het XIXde-eeuwse Nederland heeft aangetoond dat lectuuraanschaf ook voor de meer goeden een dure aangelegenheid was. Deze mensen kochten bij voorkeur nuttige werken, atlanten, encyclopedieën, hand- en woordenboeken. Zuivere bellettrie betrokken zij bij voorkeur via leesgezelschappen. Als er literaire werken werden aangeschaft, betrof het werken van klassieke auteurs: Hooft of Vondel bijvoorbeeld⁴³. Ook het ge-

38. L. DE VOS *Het effectief der Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving 1830-1914*. Brussel, 1985. pp. 59-73.

39. A.C. VAN DER CRUYSE *op.cit.* p. 31.

40. C.M. CIPOLLA: *op.cit.* pp. 40-43.

41. F. FURET & J. OZOUF *op.cit.* pp. 218-220.

42. D. DEWEERDT *De Gentse katoenarbeiders tussen 1866 en 1881. Bijdrage tot de sociale geschiedenis*. Leuven-Parijs, 1959. p. 98

43. W.W. MIJNHARDT *Boekenaanschaf in Middelburg in de eerste helft der negentiende eeuw in W. Van Den Bergh & P. Van Zonnevelt Nederlandse literatuur in de negentiende eeuw*. Utrecht, 1986. pp. 69-92.

brek aan privacy in de gemiddelde arbeiderswoning beperkte de mogelijkheid tot persoonlijke literatuur⁴⁴.

De enige maatschappelijke groepen die een echt publiek konden vormen, waren adel en hogere burgerij. In andere landen, Groot-Brittannië bijvoorbeeld, consumeerden deze groepen aanzienlijk. „The Edinburgh Review” schatte in 1812 dat beide groepen samen zo een 220.000 potentiële kopers telden. In 1843 zou, volgens hetzelfde tijdschrift, het aantal mogelijke lezers-kopers gestegen zijn tot 330.000⁴⁵. In Vlaanderen spraken adel en burgerij in de negentiende eeuw Frans. Frans was dan ook de taal van het zakenleven, de politiek, de rechtspraak, het kulturele leven, het hoger onderwijs. De sociale categorieën die in andere landen de basis vormden voor een letterkundig leven, lazen geen Nederlandstalige schrijvers. Het aantal der mogelijke lezers werd op die manier aanzienlijk verkleind. De economische basis van de literatuur versmalde aanzienlijk. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat (Nederlandstalige) uitgeverijen en boekhandels een kwijnend bestaan leidden. In 1846 maakte H. Conscience een negatieve financiële balans op van zijn bedrijvigheid. „'t Wonderjaar” kostte de auteur 400 BF, de verkoop van „Phantasy” volstond juist om de kosten van de uitgave te dekken, „de Leeuw van Vlaanderen” leverde over een periode van 14 maanden een kleine winst op⁴⁶. Net zoals andere Nederlandstalige schrijvers (Jan Frans Willems) moest Conscience zelf instaan voor de drukkosten en andere uitgaven die een publikatie met zich meebracht. Willems' Nederlandse korrespondent, de Amsterdamse boekhandelaar J. Immerseel, verbaasde zich over het feit dat in Vlaanderen auteurs gedwongen waren hun boeken in eigen beheer uit te geven⁴⁷. Volgens de Gentse boekhandelaar W. Rogghé verkochten de boeken van D. Sleenckx, P.F. Van Kerckhoven en V. Courtmans nimmer genoeg om ze rendabel te maken. Diezelfde Rogghé meende ook dat de winkel, welke hij in 1853 opende, de eerste zaak was waar goede Nederlandstalige werken op regelmatige basis verkrijgbaar waren. Vooral Noordnederlandse werken bleven lange tijd zeer duur en moeilijk vindbaar in Vlaanderen⁴⁸.

De grote uitzondering is H. Conscience. Na een moeilijke start verwierf hij zich snel een grote reputatie en een groot publiek. Op het

44. J. HALL *The sociology of literature*. Londen, 1979, p. 128.

45. P. GERDIN *Literature in the market-place*. Londen, 1977, pp. 13-14.

46. H. DIRKX Bijdrage tot de bibliografie van de vroege drukken van Hendrik Conscience. in *De Gulden Passer*, 1953, p. 44.

47. L. SIMONS *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen 2dln* Tielt, 1984-1987. Deel I pp. 28-31.

48. W. ROGGHÉ *Gedenkbladen*. Gent, 1898. pp. 220-221

L. SIMONS op.cit. pp. 134-135.

einde van zijn leven had hij een riant jaarinkomen van zo een 10.000 BF. Dit bedrag vloeide deels voort uit de verkoop van zijn boeken, deels uit de sinecures van overheidswege die hem werden toegevoerd⁴⁹.

C. Overheid en Kerk: een dubbele afhankelijkheid

Conscience is een markante uitzondering omwille van zijn kommercieel succes. Hij was minder uitzonderlijk, als schrijver die in dienst stond van de overheid. De helft van de 200 literatoren die Vlaanderen in de negentiende eeuw rijk was, werkte in overheidsdienst, als onderwijzer of leraar, als konservator, in het archief- en bibliotheekwezen⁵⁰. Vooral voor 1848 ontbrak elk wettelijk statuut voor de ambtenaar en kon een minister naar willekeur bevorderen, degraderen, overplaatsen⁵¹. J.F. Willems ondervond aan den lijve dat geprononceerde standpunten ongenadig werden afgestraft⁵².

Een tweede vorm van bevoogding van overheidswege werd gevormd door het uitgebreide mecenaat van de Belgische staat. Zo ontving Conscience enkele malen geld van de Belgische overheid⁵³. Een tijdschrift als Willems' „Belgisch Museum” dreef volledig op steunabonnementen van personaliteiten als Leopold I, S. Van de Weyer en Kervijn de Lettenhove⁵⁴. Een Frans diplomaat, anno 1842, vond het onbegrijpelijk dat de Belgische overheid zoveel steun gaf aan wat hij zag als een dialectletterkunde⁵⁵. Busken Huet geloofde dat de regering meer fondsen uittrok voor de Nederlandstalige dan voor de Franstalige letterkunde⁵⁶. Juist deze financiële inlijfing van de staat maakten het overleven van een Nederlandstalige literatuur mogelijk⁵⁷.

Niet alleen de overheid kon druk uitoefenen. De Katholieke kerk, de voornaamste scheidsrechter op intellectueel en moreel gebied,

49. Idem p. 44.

50. E. WITTE *De Vlaamse literator De Sociaal-economische achtergrond*. Antwerpen, 1983. pp. 54-55.

51. I. MELADA *Captains of Industry in English Fiction 1821-1871*. Albuquerque, 1970.

52. E. WITTE *Het Belgisch ambtenarenparlement 1830-1848*. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 1981, pp. 828-883.

53. A. DEPREZ *Jan Frans Willems Encyclopedie van de Vlaamse Beweging Deel II* Tielt, 1975. p. 2075.

54. A. JACOB: *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit den jaren 1837 tot 1851*. 2 dln. Gent, 1913-1914. Deel I pp. 58-59 en 62.

55. E. DE BOCK *Verkenningen in de eerste helft der negentiende eeuw* Antwerpen, 1965. p. 25.

56. A. DE RIDDER *La Belgique de 1842 vue par un diplomate français Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 1931. pp. 45-48.

57. C. BUSKEN Huet *Het land van Rubens. Reisberinneringen*. Den Haag, 1905. p. 263.

58. E. GUBIN *Flamingantisme et patriotisme en Belgique au 19e siècle*. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1982, pp. 558-597.

stond vijandig tegenover letterkunde. Reeds in de achttiende eeuw behoorde de strijd tegen de gevaren van letterkunde en toneel tot het vaste pakket taken van een plichtsgetrouw bisschop⁵⁸. De zeer oude angst voor een ontwikkelde lekenstand leefde in de eerste decennia der negentiende eeuw nog voort. Van De Velde, tussen 1829 en 1838 bisschop van Gent, zag vertalingen van de Bijbel in de volkstalen als één der grote gevaren van zijn tijd⁵⁹. Ook in de negentiende eeuw zien wij te Antwerpen bewijzen van de afwijzende houding der katholieken. Het „Handelsblad” wilde bij zijn oprichting in 1844 geen feuilletons afdrucken. Vermits dit kommercieel niet haalbaar was, koos de redactie er dan voor om „zedelijk-goede” vervolgormans te publiceren, als tegengif voor de kwalijke literatuur die in andere kranten verscheen⁶⁰. De katholieke Antwerpse publicist Mathot (1830-1895) bestempelde letterkunde als „een moorddadig gevaarte, een machtig middel tot het verspreiden van ongelooft, zedeloosheid en regeringsloze begrippen”⁶¹.

Katholieke gemeenteraadsleden wezen regelmatig op de inherente gevaren der letterkunde. In 1878 protesteerden zij tegen de aankoop van „gevaarlijke” boeken door de stadsbibliotheek. Twintig jaar later vielen zij de schepen van Openbaar Onderwijs, Allewaert, aan omdat het prijsboek der stadsscholen „een gevaar voor eigendom en godsdienst” was. In 1914 moest het prijsboek het opnieuw ontgelden.

E. Poffés „Plezante mannen in een Plezante Stad”, een geromaniseerde evokatie van het Antwerps volksleven in het midden der negentiende eeuw, was al te liberaal en lichtzinnig⁶². Niet-katholieken waren zich ten zeerste bewust van deze vijandigheid. D. Sleeckx schreef dat als lektuur onder het gewone volk als iets gevaarlijks gold, dit een gevolg was van de generaties-lange indoktrinatie van de klerus⁶³. Reeds in 1849 had E. Zetternam geschreven over de vijandige houding der kerk tegenover boeken, al was deze auteur evenmin te spreken over de opvattingen der „zognaamde liberalen” over literatuur⁶⁴.

58. E. PUT *Onrust in de zielzorg. J.T.J. Wellens 18e bisschop van Antwerpen en zijn pastoraal beleid*. Brussel, 1983. pp. 106-109.

59. J. ART *Kerkelijkheidgegevens van het bisdom Gent 1830-1914*. Gent, 1979. p. 33.

60. A. ARENTS *De Antwerpse Nieuwsbladen (1801-1900) in Antwerpen in de XIXe eeuw*. Antwerpen, 1964. p. 461. De Antwerpse katholieken waren niet zo consequent als hun Noord-Franse geloofsnoten. In Arras ging het bisschoppelijk dagblad liever failliet dan dat het een vervolghethaal en een theaterrubriek inlaste. Y. HILAIRE *Une chrétienté au 19e siècle. La vie religieuse des populations du diocèse d'Arras (1840-1914)*. Lille, 1977. p. 317.

61. M. DE VROEDE *De finaliteit van de Vlaamse zedenroman in het midden der jaren 1850*. in *Spiegel der Letteren* 1959. p. 23.

62. A. VAN LAAR *op. cit.* Deel III p. 34.

63. D. SLEECKX *op. cit.* p. 15.

64. E. ZETTERNAM *Iets over Vlaamsche beschaving. Ter gelegenheid van een artikel der Revue des deux mondes over Hendrik Conscience*. s.l., 1848 pp. 9-12.

D. Leesgezelschap, lees kabinet, vervolgverhaal: gemiste kansen tot verspreiding

In de ons omringende landen hebben leesgezelschap, lees kabinet en vervolgverhaal in de kranten bijgedragen tot de bekendheid van letterkundige produkten. Kunnen wij hier mogelijk een tegengewicht vinden voor de teleurstellende kommerciële verspreiding? De leesgezelschappen hadden in de eerste helft der negentiende eeuw een zeer grote populariteit in Noord-Nederland⁶⁵. Omstreeks 1845 waren er meer dan 800 actief. Boekhandelaars en uitgevers klagen dat de gezelschappen hun ondernemingen het overleven mogelijk maken⁶⁶. In Vlaanderen schijnt het fenomeen nooit van de grond te zijn gekomen. In Frankrijk beleven de zogenaamde „cabinets de lecture” op kommerciële basis een ware gouden tijd tussen 1815 en 1848⁶⁷. Te Antwerpen troffen wij twee voorbeelden aan van zulke kabinetten. In 1845 publiceert H. Raetinck de gids van zijn kabinet, dat dan al enkele jaren actief is. Raetinck combineerde de verhuur van boeken met activiteiten als immobiliënmakelaar en een plaatsingskantoor voor huispersoneel. Mogelijk was een „cabinet de lecture” op zich niet winstgevend. Dat Raetinck ervan uitging dat zijn klanten huizen kochten en verkochten en bedienden hadden, wijst op een welgesteld publiek. Ook het uitsluitend Franstalig karakter van zijn boekenaanbod en de relatief hoge prijzen, wijzen in die richting. De samenstelling van Raetincks bibliotheek was vrij modern. V. Hugo, E. Sue, A. Dumas, H. De Balzac, Lord Byron, Schiller en Fenny-moore Cooper waren aanwezig, de laatste drie in een Franse vertaling. De aanwezigheid van de volledige werken van Diderot, Montesquieu, Rousseau en Voltaire gaf een liberaal-verlicht karakter aan de kollektie, al ontbraken de geschriften van een konservatief en gelovig auteur als Chateaubriand niet. Een totale indruk krijgen van Raetincks verzameling is echter zeer moeilijk. De gids is zeer chaotisch opgesteld: fictie en non-fictie werden zonder onderscheid geklasseerd, de veronderstelde alfabetische volgorde werd vaak niet gerespekteerd, soms gebeurde dit klassemment op naam van de auteur, soms op titel van het boek, de nummering maakte rare sprongen. Het geheel geeft een amateuristische indruk⁶⁸. Mogelijk sprong het verlichte karakter in het oog. Kort na de publikatie van Raetincks gids opende op de

65. W.M. MIJNHARDT *op.cit.* pp. 85-86.

66. E. DE BOCK *Beknopte Geschiedenis van de boekhandel in de Nederlanden* Antwerpen, 1943. p. 110.

67. F. PARENT-LARDEUR *Les cabinets de lecture. La lecture publique sous la Restauration*. Parijs, 1982.

68. H. RAETINCK *Règlement du cabinet de lecture de H. Raetinck* Antwerpen, 1845. Het kabinet van Raetinck was al enkele jaren actief, toen deze gids verscheen.

Oudaan een katholiek lektuurkabinet zijn deuren. Ook hier waren enkel Franstalige boeken verkrijgbaar. Vroomheidsgeschriften, heiligenlevens en dies meer waren duidelijk in de meerderheid. Antwerpen had een achterstand tegenover Gent, waar in 1835 drie en omstreeks 1855 reeds acht leeskabinetten actief waren. Of de instellingen in de Arteveldestad veel bijdroegen tot een wijdere kennis van de Nederlandstalige letterkunde is maar de vraag. Hun aanbod was grotendeels Franstalig en informatieve werken waren in de meerderheid. Fictie vormde maar een klein deel van het aanbod⁶⁹. H. Gaus wees op het belang van het feuilleton als middel tot lektuurspreiding⁷⁰. Zijn konklusies verliezen aan kracht door de geringe oplagecijfers van kranten gedurende het grootste deel van de XIXde eeuw. De Franse journalist G.T. Poussin meende dat omstreeks 1850 de modale Belgische krant een oplage had van 300 tot 600 exemplaren⁷¹. Specifiek voor Antwerpen lagen die getallen vaak nog lager⁷². Een oplage van 500 exemplaren, was een uitzonderlijke succes voor een dagblad in de Scheldestad⁷³. Een abonnement op een dagblad bleef lange tijd een luxe. Pas in 1869 verscheen in Vlaanderen, te Gent, een eerste centenblad, zeer goedkope krant. Zeker voor 1848 (afschaffing van het zegelrecht) waren kranten voor de arbeiders te duur. Een jaarabonnement van de „Journal de Flandres” kostte in 1840 ongeveer het totale maandloon van een geschoolde spinner uit de Gentse textielbranche⁷⁴.

Kort voor de eeuwwisseling werd massale verkoop van dagbladen als een zeer recente evolutie ervaren. Uiteraard is het zo dat in de vorige eeuw kranten vaak bereikt werden op andere wijzen; het lezen in herbergen of genootschappen, gemeenschappelijke abonnementen, doorverkoop van gelezen kranten. Het is echter totaal onmogelijk te schatten hoeveel mensen hierdoor bereikt werden en of zij kranten via deze circuits regelmatig of onregelmatig in handen kregen. Geen van de drie voornoemde verschijnselen heeft lektuur binnen het bereik van een grote groep gebracht.

69. *Cabinet de lecture de l'Oudaen*. s.l., 1851.

H. GAUS *Pers, kerk en geschreven fictie. Groei problemen en conflicten in een demokratiseringsproces*. Gent, 1975. pp. 161-167

70. H. GAUS *op. cit.*

71. G.T. POUSSIN *op. cit.* pp. 266-267.

72. H. DE BORGHIER *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium 1794-1914*. Leuven-Parijs, 1968.

73. P. LEBROCQUY *Memoires d'un ex-journaliste. (1820-1841)* Brussel, 1842, p. 47. Lebrocquy was in Antwerpen jarenlang hoofd redakteur van het Orangistische Journal du Commerce.

74. A. HOSTE *Vlaamsche drukpers en boekhandel. in Vlaemsch België 1830-1905. Deel IV*. Gent, 1907 p. 95.

4. DE AUTEURS EN HUN SOCIAAL MILIEU

De situatie der Nederlandstalige letterkunde in Vlaanderen in de negentiende eeuw was weinig opwekkend. Een beperkt, weinig-kapitaalkrachtig en weinig-ontwikkeld publiek, een zwakke financiële basis, een sterke afhankelijkheid van de overheid en de latente afkeer van de Kerk schiepen niet het kader voor een bloeiend literair leven.

De sociale begrenzingen beperkten het potentiële publiek tot de kleine burgerij. De biografische gegevens der Antwerpse letterkundigen bewijzen dat ook de auteurs tot deze groep behoorden. De vader van Domien Sleenckx (1818-1901) was koperslager, zijn grootouders langs moederskant waren winkeliers. Sleenckx bezocht het atheneum en werkte achtereenvolgens als klerk, onderwijzer, journalist en leraar aan de Normaalschool van Lier. Hij eindigde zijn loopbaan als inspekteur bij het onderwijs⁷⁵.

H. Conscience's vader ontpopte zich na het vertrek van de Franse marine, als een „penny-capitalist”. Hij dreef een ganse reeks opmerkelijke handeltjes. Zijn hoofdbron van inkomsten was het opkopen en recycleren van scheepswrakken. Zoals reeds werd aangestipt was Conscience de enige, die zich dankzij de letterkunde maatschappelijk kon opwerken⁷⁶. Ook de ouders van een derde Antwerpse literator, L. Gerrits (1827-1873), waren kleine zelfstandigen. Welgesteld zullen zij wel niet geweest zijn. Als zijn vader overlijdt, moet de vijftienjarige Gerrits dadelijk zijn studies op het Atheneum staken. Ook hij werd klerk en richtte, samen met zijn zwager, een drukkerij op. Drukkerijen bleven gans de negentiende eeuw kleine, weinig kapitaalintensieve bedrijven⁷⁷. Wanneer Gerrits zich in 1860 kandidaat stelde voor de gemeenteraad op de liberale lijst werd hij door de leden van de Association Libérale weggehoond. Een eenvoudig drukker en voormalig klerk kon hen toch niet vertegenwoordigen. Wanneer hij nadien zetelt in de Antwerpse raad voor de Meetingpartij, kiest Gerrits duidelijk partij voor zijn vroegere kollegas, de klerken, tegen hun patroons⁷⁸.

De vader van journalist-schrijver Lodewijk Vleeschouwer (1810-1866) was een goudsmid. De jonge Vleeschouwer kreeg zijn opvoeding deels thuis, deels van een met de familie bevriende geestelijke, deels op het atheneum van Sint-Niklaas. Dit laatste was maar

75. G. FREDERIKS & J. VAN DEN BRANDEN *Biografisch Woordenboek van Noord- en Zuid-nederlandse letterkundigen* Amsterdam, 1888. p. 724-725.

76. H. CONSCIENCE *Geschiedenis mijner jeugd*. Brussel, 1868. pp. 110-111.

77. G. FREDERIKS & J. VAN DEN BRANDEN *op. cit.* p. 273.

J. VERHELST *De Antwerpse drukkerijen 1794-1914*. in *De Gulden Passer* 1969. pp. 5-317.

78. E. GUBIN *Bruxelles au 19ième siècle. Berceau d'un flamingantisme démocratique*. Brussel, 1982. p. 480.

mogelijk omdat een rijk familielid de kosten droeg. Universitaire studies waren maar mogelijk nadat een verblijf in de Verenigde Staten het nodige spaargeld had opgeleverd. Vleeschouwer werkte als journalist maar was tevens actief als privé-leraar in vreemde talen⁷⁹.

De vader van toneelacteur E. Rosseels (1818-1904) was bontwerker. Ook Rosseels begon als klerk en vestigde zich later als zelfstandig makelaar. In 1876 werd hij administrator van het Plantijn-Moretusmuseum⁸⁰. P.F. Van Kerckhoven (1818-1859) was als zoon van een koopman in goede doen een uitzondering. Hij vatte, na zijn atheneum, universitaire studies aan te Bologna. Hij moest zijn medische studies voortijdig afbreken en werd daarna klerk en journalist⁸¹.

Wat wij hier vaststellen voor enkele personen uit het Antwerpse literair en Vlaamsgezind milieu, gold voor de ganse groep der Vlaamse litteratoren, al was in Antwerpen het „proletarische karakter” het meest uitgesproken. Vertegenwoordigers van adel, hoge burgerij en volksklasse ontbraken⁸². E. Zetternam (1827-1855) was de enige vertegenwoordiger van deze groep. In de 19de eeuw leverde eenzelfde sociale groep én de auteurs én het publiek der Vlaamse letteren. Verschillende schrijvers waren zich bewust van deze situatie en de gevaren die er uit voortvloeiden. In 1860 gaf het dagblad „De Schelde” een weinig opwekkend beeld van de gemiddelde Vlaamse lezer. Het is iemand zonder veel ontwikkeling of taalgevoel. Sleenckx was op dat moment redacteur van deze krant⁸³. Van Kerckhoven meende dat de Vlaamse schrijver niet te hoog mocht grijpen, op gevaar het contact met zijn publiek te verliezen. Sleenckx' redenering ging in dezelfde richting: wie enkel uit esthetische overwegingen schreef, begreep de doelstelling der Vlaamse beweging niet⁸⁴. De literaire kritiek bekeek de roman niet vanuit een esthetische, maar vanuit een opvoedkundig standpunt. Het publiek dwong de schrijvers de lat laag te leggen.

5. DE KLEINE BURGERS AAN HET WOORD

De sociale achtergrond en de algemene situatie der letterkunde maken het onwaarschijnlijk dat via deze weg een strijd voor of tegen

79. A.K.L. THIJSS Peiling naar de politieke overtuiging van Lodewijk Vleeschouwer (1810-1866): vrijmetselaar, katholiek, journalist en flamingant. in *Liber Alumnorum K. Van Isacker J.J.* Antwerpen, 1980 pp. 313-315.

80. G. FREDERIKS & F. VAN DEN BRANDEN *op. cit.* pp. 671/672.

81. Y. STOOPS Pieter Frans Van Kerckhoven *Encyclopedie der Vlaamse Beweging*. Deel I Tiel, 1972. p. 765.

82. E. WITTE *De Vlaamse literator* pp. 18-19.

83. M. DE VROEDE *De Vlaamse beweging in 1855/1856. Bijdrage tot een meer verantwoorde kennis van haar evolutie*. Brussel, 1960. pp. 106-107.

84. W. GOBBERS Volksbeschaving en nationaliteit. Krachtlijnen van een geschiedenis der 19e-eeuwse letteren. *Ons Erfdeel* 1982. pp. 722-723.

ondernemersklasse gevoerd werd. De hogere burgerij die het voorwerp zou moeten zijn, ontbrak in het literaire landschap.

Overeenkomstig de economische situatie ervaaarden Antwerpse auteurs industrialisatie als een vreemde, Gentse aangelegenheid. Sleeckx vermeldt de Slag bij Austruweel en het bestaan van een katoendrukkerij in Dambrugge in één adem. Beide feiten maakten voor hem deel uit van de geschiedenis. De strijd bij Austruweel had plaats bij het begin van de Tachtigjarige oorlog, de katoendrukkerij verdween in 1818⁸⁵. Als Zetternam de misstanden in de fabrieken wilde beschrijven, situeerde hij zijn verhaal in Gent. Mijnheer Lichtervelde, de uitbuitende fabriekseigenaar uit „Waerheden van onze tijd” is een Gents katoenbaron. Zetternam werd, naar eigen zeggen, ook geïnspireerd door zijn verblijf in Gent. Hij ondervond er aan den lijve de scherpere verschillen tussen rijk en arm⁸⁶. Als Conscience, twintig jaar later, hetzelfde thema op de hem eigen sentimentele manier aansneed, koos ook hij voor een Gentse achtergrond⁸⁷. De satiricus J. Karsman (1818-1886) meende ook dat industrie een Gents fenomeen was⁸⁸. De enige, wat komische band tussen industrie en letterkunde te Antwerpen vinden wij bij Door Van Rijswijck (1811-1849); Deze schreef een gedicht tegen de verhoging van de taksen op tabak en ontving van de dankbare producenten een beloning in natura⁸⁹. Antwerpen's meest populaire volksdichters der negentiende eeuw, Dré De Weerd en Door Van Rijswijck, bezongen wel de haven en de handel, pijlers van de welvaart van hun geboortestad⁹⁰.

Wanneer P.F. Van Kerckhoven een Antwerps proletariër wou portreteren, koos hij een losse arbeider van de haven, één van de dagloners die karweien opknaptten als de natiebazen het werk zelf niet meer aankonden⁹¹. Dezelfde auteur schetste een spottend beeld van de koopmansklerk, dé typische Antwerpse Jan Modaal. Op geen enkele plaats op de wereld gedijt deze soort zo goed als te Antwerpen,

85. A.K.L. THIJSS *Van werkwinkel ...*, pp. 155-158.

J. VAN ACKER *Antwerpen van Romeins Veer tot wereldhaven* Antwerpen, 1975, p. 189.

86. F.J. VAN DEN BRANDEN *Eugène Zetternam; volkschrijver, 1826-1855 Antwerpen*, 1905. pp. 26-27.

87. A. KEERSMAEKERS *Zakenlieden in de spiegel van de Nederlandse letterkunde*. Brussel, 1978. p. 39.

88. J.F. KARSMAN *Nieuw Uitgaaft der volledige werken* 7 dln. Antwerpen, 1874. Deel II pp. 67-68.

89. J.F. STAES *Theodoor Van Rijswijck. Zijn leven in verband met zijn tijd*. Antwerpen, 1884. p. 47.

90. DRÉ DE WEERDT *Vlaemsche liedjes* Antwerpen, 1857, pp. 56-57.

T. VAN RIJSWIJCK *Keus uit Theodoor Van Rijswijcks gedichten naar tijdsorde gerangschikt*. Aalst, 1985. pp. 27-30.

91. P.F. VAN KERCKHOVEN *Een Antwerpsch huisgezin uit de lager volksklas. Verzameld Werk Deel V* Antwerpen, 1870. pp. 73-77.

aldus de auteur. Vermits Van Kerckhoven en heel wat van zijn medeliteratoren het klerkenberoep uitoefenden, steekt in dit verhaal een stuk spot met de eigen groep⁹².

De ondernemerstypen, die wij in de Antwerpse romans en verhalen aantreffen, behoren niet tot de grote ondernemers, waarvan sprake was in de inleiding. Wel treedt een verzameling kleine burgers voor het voetlicht: kruideniers, hoefsmeden, een suikerbakker, een kopergieter, een meubelmaker, een schrijnwerker. In Sleecx' verhaal „In 't Schipperskwartier” treedt zijdelings een antipatieke natiebaas op. Deze is niet enkel een huisjesmelker, maar dwingt zijn huurders bovendien om tegen woekerprijzen te kopen in zijn winkel. Deze figuur wordt door de auteur duidelijk niet tot de echte burgers gerekend⁹³. De sociale situering van de uitbuitende huiseigenaar is in overeenstemming met de werkelijkheid. Onder de Antwerpse huiseigenaars bevonden zich heel wat leden van de kleine burgerij, die hun eigen zwakke economische positie poogden te verbeteren door te speculeren op de woningnood, die de Scheldestad gans de negentiende eeuw teisterde⁹⁴. Het trucksysteem daarentegen was een vorm van exploitatie waar evenzeer grote ondernemers zich schuldig maakten.

Een ander type van ondernemer dat wij aantreffen, is de penny-capitalist, de man die uit zijn eigen armoede tot ondernemen kwam. Zo beschrijft H. Conscience in „Geschiedenis mijner jeugd” een man die afval van scheepsladingen verzamelt, recycleert en verkoopt, een maritieme voddensrapper als het ware⁹⁵. De vaak bar slechte economische situatie van Antwerpen in de eerste helft der negentiende eeuw dwong mensen vaak tot wonderlijke strategieën om te overleven⁹⁶. Werd er niet ten voordele van de nieuwe ondernemers geageerd, in tegenstelling tot Groot-Brittannië, waar schrijvers als M. Martineau in het strijdperk traden tegen wat zij zagen als de eenzijdig negatieve voorstelling van het zakenleven⁹⁷, echte kritiek ontbrak te Antwerpen ook. Eigenlijk toonde enkel Zetternam zich bitter, maar ook hij evolueerde snel tot een positievere attitude. Al in 1851/1852 bestempelde hij zijn eerder gepubliceerd werk als al te somber. Hij liet zich meeslepen door „een stroom van wanhopige gedachten”⁹⁸.

92. P.F. VAN KERCKHOVEN *De koopmanskerk, een Antwerpsche zedenschets*. Antwerpen, 1843.

93. D. SLEECKX in *'t Schipperskwartier* Gent, 1877. pp. 153-154.

94. C. LIS *Social Change and Labouring poor in Antwerp 1770-1860* New-York, 1986. pp. 63-84.

95. H. CONSCIENCE: *Geschiedenis ...*, p. 26.

96. C. LIS *op.cit.* pp. 145-162.

97. L. CAZAMIAN *op.cit.* p. 40-47.

98. B. BROUWERS *Literatuur en revolutie. De Vlaamse literatuur en de revolutie van 1848*. Meppel, 1971, p. 241.

Sleeckx betoonde zich verontwaardigd over een bourgeoisie die volgens hem veel geld verspilt aan cultuur, maar zich schraperig opstelt tegenover de armen. Zijn aanval richtte zich in de eerste plaats tegen de politieke machtshebbers en betrof een probleem dat veel opzien baarde. Sleeckx verwees naar het lot van de uitbestede weeskinderen. Zulke kinderen werden vaak toevertrouwd aan landbouwers. Deze ontvingen een bedrag in geld van het desbetreffende armenbestuur en mochten de arbeid van hun beschermelingen exploiteren. Dat winstbejag bij de vaak arme pleegouders een grote rol speelde, is duidelijk. De mortaliteit onder de weeskinderen lag schrikbarend hoog. In zijn verhaal „De plannen van Peerjan” bepleitte Sleeckx dat de kapitalen die besteed werden aan pralerige kultuuruitingen, aangewend zouden worden voor een betere omvang van deze kinderen⁹⁹. De bestaande maatschappelijke verhoudingen waren voor Sleeckx echter onaantastbaar. Verzet ertegen was te veroordelen. Het enige wapen waarover de werknemers mochten beschikken, was een beroep op de medemenselijkheid van hun patroon¹⁰⁰. In de verhalencyclus „Op 't Ekslerlaar” betoont hij zich een konservatief liberaal zonder belangstelling of inzicht in de sociale problemen¹⁰¹. Sleeckx was niet enkel moraliserend, economisch gezien waren zijn opvattingen opmerkelijk. In de „Scheepstimmerlieden” kwam de auteur tot de opmerkelijke theorie dat een ondernemer die de loonkost wilde drukken niet alleen zondigde tegen de christelijke moraal maar tevens tegen de economische grondregels. Als één ondernemer de lonen van zijn werknemers verhoogt, zijn zijn kollega's gedwongen dit na te volgen, aldus Sleeckx. Economisch was een redelijk peil van welvaart voor allen mogelijk, zonder enige problemen, enkel de kortzichtigheid van sommige ondernemers blokkeerde de weg. De armoede werd aldus niet voorgesteld als een structureel probleem, maar als het gevolg van de domheid en het egoïsme van bepaalde individuen. In het desbetreffende verhaal gaf Sleeckx' opvatting hem ook de mogelijkheid om een staking zuiver negatief voor te stellen. De stakers werden gemanipuleerd door een rivaal van hun eigen humane werkgever. Die rivaal was het slachtoffer van de gunstige werkvoorwaarden, welke hun eigen patroon aanbood¹⁰². Sleeckx toonde zich ook theoretisch een vijand van het socialisme en schreef minachtend

99. D. SLEECKX *De Plannen van Peerjan, neef en nicht en andere verhalen*. Gent, 1882. p. 200.

A. Cosemans *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel 1796-1846*. Brussel; 1966. pp. 67-71.

100. D. SLEECKX op.cit. pp. 142-143.

101. K. WAUTERS Omtrent „Op 't Esksterlaar van Domien Sleeckx. *Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- Letterkunde en Geschiedenis* 1978. pp. 244-297.

102. D. SLEECKX *De scheepstimmerlieden en andere verhalen*. Gent, 1884.

over „de zotte gedachten van een Kats, een Jottrand’’¹⁰³. Andere kritieken van Sleeckx op de groep der nieuwe rijken betroffen hun Franstaligheid, hun extravagantie, de vaststelling dat velen hun welstand eerder te danken hadden aan geluk dan aan bekwaamheid. Dit zijn eerder de reacties van de kleine burger Sleeckx. B. Brouwers kwam tot gelijklopende konklusies over Conscience. Deze bekritiseerde niet de burgerij, wel de excessen van sommige burgers. Zelfs in historische romans beperkte de kritiek van Conscience en andere Vlaamse auteurs der XIXde eeuw zich tot het op de korrel nemen van het gedrag van bepaalde individuen. Nimmer worden structuren of instellingen in vraag gesteld¹⁰⁴.

Van Kerckhoven had oog voor de scherpe kanten van de bestaande sociale situatie. Toch kwam hij ook in zijn verhaal „In alles voorzichtig’’ tot het besluit, dat de enige manier waarop armen gelukkig kunnen worden berusting en onderling solidariteit is¹⁰⁵. Dré De Weerdts bekleog bitter de havenarbeiders, dienstboden en pachters. Hun meesters zagen in hen enkel instrumenten om rijkdom te vergaren, geen medemensen. Als enige troost kon De Weerdts de zeer traditionele boutade geven, dat ook de machtigen en rijken van deze wereld menselijk en sterfelijk zijn¹⁰⁶. Zelfs een Zetternam bepleitte uiteindelijk liefdadigheid¹⁰⁷. Hoewel zij beseften wat er mis was, zagen deze auteurs enkel paternalistische oplossingen. Hetzelfde deden een Jan Van Rijswijck (1818-1869) een Julius Vuylsteke (1836-1903), een Julius De Geyter (1830-1905)¹⁰⁸.

Deze tendens kan verklaard worden vanuit hun maatschappelijke positie. Zij behoorden allen tot de middenklasse, die het blijkbaar moeilijk had om een scheidingslijn tussen henzelf en het eigenlijke proletariaat te handhaven. Eerder komisch kan dit geïllustreerd worden met de protesten tegen de afschaffing van de derde prijsklasse bij de spoorwegen, in 1903. Leden van de middengroepen protesteerden omdat zij nu gedwongen waren om samen te reizen met „het gewone volk’’. Een prijssticket voor de eerste klasse konden of wilden

103. B. BROUWERS *op. cit.* p. 62.

104. D. SLEECKX. Neef en nicht in *De plannen van Peerjan ...*, pp. 179-182.

B. BROUWERS *op. cit.* p. 135

S. TOMMEL: *Nation und Nationalliteratur. Eine soziologische Analyse des Verhältnisses von Literatur und Gesellschaft in Belgien zwischen 1830 und 1850*. Berlijn, 1976, pp. 160-171. Franstalige schrijvers waaronder Felix Bogaerts neigden veel meer tot een streng oordeel over de hogere maatschappelijke groepen. *op. cit.* pp. 204-206.

105. P.F. VAN KERCKHOVEN In alles voorzichtig, in *Verzameld Werk Deel XI* Antwerpen, 1870, pp. 157-160.

106. D. DEWEERDT *op. cit.* Deel IV pp. 167-169.

107. B. BROUWERS *op. cit.* pp. 167-168.

108. M. OUKHOW Sociale belangstelling in de Vlaamse letterkunde 1848-1885. in *J. Dbondt: Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, 1960. pp. 154-157.

mensen niet betalen. Ook de parlementaire enquête van 1902-1904 laat zien hoezeer de kleine burgerij, met veel moeite, poogde een verschil tussen henzelf en de arbeidersklasse te bewaren¹⁰⁹.

Ook literaire teksten leggen getuigenis af van deze mentaliteit. In zijn autobiografie onderscheidt Sleeckx twee verschillende bevolkingslagen in het Sint-Andriesskwartier, de Antwerpse wijk waar hij opgroeide: „de ambachtslieden, kramers en winkeliers, kleine industriëlen en renteniers” enerzijds, „de mensen uit de eigenlijke volksklasse” anderzijds. Hij voegt er dadelijk aan toe dat beide groepen qua levenswijze of ontwikkeling nauwelijks van elkaar verschillen¹¹⁰. Volgens dezelfde auteur was in een Antwerpse volksbuurt een notarisklerk een echte heer „inzonderheid ter oorzaak van zwartfilozellen handschoenen en zijn witte halsdoek”¹¹¹. In Sleeckx’ verhaal „De Scheepstimmerlieden” beroemt een arbeider zich op zijn omgang met lieden van de hogere standen. De schrijver commentarieert dat voor dit personage „dienstboden, winkeljuffrouwen en dergelijke” reeds aanzienlijke lieden waren¹¹².

August Snieders liet zich in „Het Jan Klaassensspel” negatief uit over de arrogantie van lieden, die de geringste sociale promotie aangrepen om zich afwijzend te gedragen ten overstaan van hun familieleden of kennissen, die tot het „volk” behoorden¹¹³.

Ook buiten de letterkunde neigden sommige schrijvers ertoe de afstand tussen de groep waartoe zij behoren en het „eigenlijke volk” in de verf te zetten. Zo verzette Lode Gerrits zich in de Antwerpse gemeenteraad van 24/10/1864 tegen het toekennen van stedelijke subsidies aan de lezingen, ingericht door het „Algemeen Werkmansverbond”. Zulke emancipatorische initiatieven zag hij niet zitten¹¹⁴. Men heeft medelijden met de arbeiders, maar men wil geenszins met hen vereenzelvigd worden. Deze houding vertaalde zich in een bepleiten van liefdadigheid en het veroordelen van elke vorm van verzet. De Pillecijn ontdekte bij zijn onderzoek betreffend „verhalend proza en sociaal probleem” weinig of geen sympathie voor democraten¹¹⁵. Als er al met instemming over „democraten”

109. G. KURGAN-VAN HENTENRIJCK *A forgotten class; the petite bourgeoisie in Belgium 1850-1914*. in G. Grossick & G. Haupt: *Shop keepers and masters-artisans in nineteenth-century Europe* Londen-New Haven, 1985. pp. 124-125.

Idem *A la recherche de la petite bourgeoisie. L'enquête orale de 1902-1904. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste geschiedenis*, 1983 pp. 287-332.

110. D. SLEECKX *Indrukken en Ervaringen* ..., pp. 18-19.

111. D. SLEECKX *De Scheepstimmerlieden* ..., pp. 170-171.

112. Idem pp. 230-231.

113. A. SNIEDERS *Het Jan Klaassensspel* Antwerpen, 1930, pp. 19 en 22.

114. G. SCHMOOK, *Boek en bibliotheek. Handleiding voor de bibliotheekpraktijk* s.l., 1952, pp. 205-206.

115. P.H. DE PILLECJIN *Sociaal probleem en verhalend proza: een sociografische literatuurstudie. 1830-1886*. Antwerpen, 1967. pp. 71-73.

geschreven werd, betrof het tegenstanders van de politieke en maatschappelijke aspiraties van de adel¹¹⁶. De sociale aspiraties der kleine burgers, een vage hoop op maatschappelijke promotie en een realistische angst voor terugval onder het gewone volk, kregen uitdrukking in de letterkunde.

6. HET ZWAKKE REALISME DER VLAAMSE LETTEREN

Ook zuiver theoretisch bleven de aanzetten tot realisme zwak. Vlaamse literatoren engageerden zich niet graag op maatschappelijk gebied. F.A. Snellaert (1809-1872) noemde zijn kollega's in dat opzicht „routiniers zonder filosofie of dadendrang”¹¹⁷. Realistisch-gekleurde werken, zoals Van Kerckhovens „Jaak of een arm huisgezin” vonden geen genade in de ogen van de kritiek¹¹⁸. Zetternams pleidooi voor een Vlaamse letterkunde „die in haar verheerlijking van het verleden haar ogen niet sluit voor de huidige uitbuiting” werd door de Gentse hoogleraar en schrijver Heremans (1825-1884) afgewezen¹¹⁹.

Hoogdravende lofreden op het Vlaamse volk en zijn gilden, zoals diegene die H. Conscience op 21/8/1854 hield voor de Antwerpse Sint-Lucasgilde, maakten Zetternams verzuchting erg begrijpelijk¹²⁰. De Antwerpse dichter Jan Van Beers (1821-1888) geloofde, na Zetternams overlijden, dat velen te scherp geoordeeld hadden over diens zwartgalligheid. Zij kenden niet de doffe armoede van het arbeidersbestaan, waaraan dit pessimisme ontsproot¹²¹. Dit begrip voor de schrijver van „Mijnheer Lichtervelde”, betekende echter niet dat Van Beers dezelfde weg insloeg. De weinige keren, dat hij aandacht had voor sociale problemen, verliet deze dichter nooit de geëigende sentimentele paden¹²². Conscience bewonderde in zijn grafrede Zetternam, de arbeider die zich tot letterkunde geroepen voelde en Zetternam, de vurige flamingant. Hij repte echter met geen woord over het sociaal engagement van de jonggestorven auteur¹²³.

Sleeckx bepleitte in 1848 een groter realisme, maar sloeg in „Op t'Eksterlaar” de weg in van de psychologische geloofwaardigheid¹²⁴.

116. Op die wijze gebruiken Conscience, Sleeckx en Snieders de term.

117. A. DEPPEZ *Kroniek van dokter F.A. Snellaert (1809-1872)* Brussel, 1973 p. 115.

118. L. BAECKELMANS, PIETER Frans VAN KERCKHOVEN in *Vier Vlaamse Prozaschrijvers*. Antwerpen, 1931. pp. 10-11.

119. M. OUKHOW *op.cit.* p. 159.

120. H. CONSCIENCE; *Redevoeringen* Antwerpen, 1857. pp. 79-89.

121. J. VAN BEERS: *Gedichten* Gent, 1884. p. 200.

122. Idem pp. 60-64 en 177-184.

123. H. CONSCIENCE *Redevoeringen* pp. 97-102.

124. K. WAUTERS Domien Sleeckx als theoretikus van het realisme *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1981, pp. 24-47.

De Franse realisten verweet hij een te scherp beklemtonen van het ongezonde in de samenleving¹²⁵. Later verloor Sleeckx elk geloof in een realistische letterkunde. In 1862 noemde hij het een verloren zaak. De afwijzende kritiek op zijn eigen werk was hier niet vreemd aan. Van dan af behoorden in de visie van de schrijver, etische en esthetische normen de bovenhand te hebben op waarheidsgetrouwheid¹²⁶. Twee zaken blokkeerden voor Sleeckx de weg naar een volbloed realisme: zijn weigering om fundamentele kritiek te leveren op het maatschappelijk status-quo en zijn overtuiging dat literatuur beleerend moest zijn. Deze overtuiging dat de letterkundige een morele volksopvoeder moet zijn, is een grondgedachte van de Vlaamse romanpoëtica van de negentiende eeuw¹²⁷. In 1844 noemde Jan Frans Willems zich een voorstander van de realistische zedenroman, maar zonder de immoraliteit der Franse auteurs¹²⁸. Conscience en Vleeschouwer namen scherper standpunten in. Conscience schreef dat „ongeloof, echtbreuk, spotternij, arglist en zelfmoord in duizend Franse boeken als deugden worden aangeprezen”¹²⁹. Vleeschouwer vreesde dat de Vlaamse volksaard door de Franse schrijvers ondermijnd werd¹³⁰. Van Kerckhoven was voorstander van een groter realisme. Hij zette zich af tegen de modische historische roman. Hij spotte met het geïdealiseerde beeld dat anderen, zoals Conscience, ophingen van de werkelijkheid. Dit verschonen is voor hem „een masker om hun feitelijke minachting voor het gewone volk te verbergen”¹³¹. In de inleiding van zijn verhaal „Jan Reim” maakte Van Kerckhoven een onderscheid tussen het romantische beeld van het Schipperskwartier, zoals de toeschouwer dat zag op de schilderijen van een Henry Leys, en de afstotende vormen der echte armoede. Ironisch verontschuldigde hij zich bij zijn toehoorder, „een salonmadam” voor de aandacht die hij had voor de werkelijkheid¹³². Van Kerckhoven bleef echter een geïsoleerde figuur¹³³. Ook de toneelli-

125. Ibidem.

126. K. WAUTERS: *Omtrent op ' Eksterlaar*.

127. Ibidem.

J. VLASSELAERS *De romanpoëtica in Vlaanderen (1840-1880)*, een onderzoek naar de functionaliteit van een genre. in A. DEPPEZ & W. GOBBERS *De Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw*. Utrecht, 1990. pp. 144-145.

128. *Algemeene vergadering der Maatschappij voor Nederduitsche Letterkunde gehouden op het stadhuis te Brussel, den 11 februari 1844*. Sint-Truiden, 1844. pp. 10-11.

129. H. CONSCIENCE: *Redevoeringen* p. 19.

130. A.K.L. THIJS: *Peiling ...*, pp. 330-331.

131. P.F. VAN KERCKHOVEN: *Avondlezing. Verhalen in proza*. Antwerpen, 1852, p. 17.

Mogelijk gaan de gedachten van Van Kerckhovens anonieme biograaf in dezelfde richting: hij plaatst de intellectuele zuiverheid van de overleden auteur tegenover de gekunsteldheid en het zoeken van goedkope effecten van diens tegenstanders. *Lofrede op Pieter Frans Van Kerckhoven*. Antwerpen, 1857. p. 11.

132. Idem Jan Reim in *Verzameld Werk Deel VII* Antwerpen, 1871. pp. 1-3.

133. B.F. VAN VLIJEDEN *Van 't Wonderjaer tot de Verwondering. Een poëtica van de Vlaamse roman*. Antwerpen, 1970. p. 40.

teratuur in Vlaanderen had weinig oog voor de maatschappelijke werkelijkheid. Kwantitatief overheerste het historische drama, bombastisch en theatraal geschreven en gebracht.

Ook hadden de meeste schrijvers een voorkeur voor zwart-wit-tegenstellingen, een zwakte die ook de sociaal-geëngageerde pogingen van een Van Kerckhoven ondermijnde¹³⁴. De schrijvers behoorden, te Antwerpen althans, zonder uitzondering tot de kleine burgerij, die ook de lezers der romans vormden¹³⁵.

7. HET STILZWIJGEN DER FRANSTALIGEN

De Nederlandstalige Antwerpse literatuur gaf de standpunten weer van een middenklasse. De grote ondernemers, wier doen en laten besproken werd in de gelijktijdige Engelse romans, ontbraken. Heeft de verfranste elite in die taal een bellettrie geschapen, die haar visies formuleerde? De heropleving der Franstalige literatuur in België op het einde der eeuw was goeddeels een Vlaamse aangelegenheid. G. Eekhoud was een Antwerpenaar, M. Maeterlinck een Gentenaar. Ook E. Verhaeren en G. Rodenbach waren Vlamingen¹³⁶. De Antwerpenaar Henry Kistenmackers gaf de werken van vernoemde auteurs uit, maar ook die van Fransen als J.K. Huysmans en de broers Goncourt¹³⁷. Des te opvallender is het dat wij de eerste 75 jaar der negentiende eeuw weinig tekenen zien van een Antwerps, Franstalig letterkundig leven, Felix Bogaerts uitgezonderd¹³⁸. De andere Franstalige letterkundigen te Antwerpen bleven onbekenden. L. Schoonen, G. De Cort, V. Jolys, G. Domus waren veelal slechts okkasionele literatoren¹³⁹. P. Buschman bleef wel bekend. Dit was echter een gevolg van zijn aktiviteiten als drukker en uitgever, niet van zijn literaire prestaties¹⁴⁰.

Niet alleen in Antwerpen ontstonden er weinig Franstalige literaire werken. De jaren tussen 1800 en 1880 zien in gans België weinig Franstalige bellettrie ontstaan. In de meeste syntheseswerken wordt de periode tussen de Prins de Ligne et „La Jeune Belgique” zeer summier behandeld, bij gebrek aan interessante auteurs¹⁴¹. De voor-

134. B. BROUWERS: *op.cit.* pp. 85-87.

135. E. VAN BERGEN: *Over toneel, losse gedachten*. Antwerpen, 1884. pp. 22-23.

136. *Les lettres françaises en Belgique 1830-1930*. Brussel, 1930.

137. C. BAUDET *Grandeur et misère d'un éditeur belge Henri Kistenmaeckers*. Brussel, 1986.

138. C. BERG *Quinze années d'activité littéraire à Anvers*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling RU Gent, 1967, pp. 78-80.

139. *Bibliographie Nationale. Dictionnaire des écrivains belges et catalogue de leurs publications 1830-1880*. 4 dln. Brussel, Deel I p. 375, Deel II pp. 106 en 425, Deel III p. 478.

140. C. BERG *op.cit.* p. 3.

141. De samenstellers van *La Wallonie: Le Pays et les hommes* wijdden geen hoofdstuk aan de Franstalige letterkunde der XIXde eeuw. Hun argument is dat die, wat België betreft, een

naamste oorzaak van deze magere oogst is wel de zeer sterke oriëntatie op Frankrijk geweest. Volgens een waarnemer waren de Antwerpse bourgeois gebiologeerd door het kulturele gebeuren in Parijs¹⁴². Dit slaafs imiteren van Parijse modes was ook een steeds weerkerend thema van spot in de letterkunde en op het toneel¹⁴³. Niet enkel de hogere standen leden aan „zotte franschelarij”. Volgens Dré De Weerdt waren heel wat Antwerpse middenstanders in hetzelfde bedje ziek¹⁴⁴. De talloze nadrukken van Franse romans door Belgische uitgevers verhoogde ten eerste de toegankelijkheid van de in dit land verschenen boeken. Hoewel grotendeels bestemd voor export, zorgden deze piratenedities er tevens voor dat Franse romans snel en goedkoop in België verkrijgbaar waren¹⁴⁵. Aldus werden de behoeften van het publiek voldaan en de uitgevers zagen geen reden om auteurs van eigen bodem aan het woord te laten. In 1845, 1848 en 1849 protesteerde de „Société des Gens de Lettres belges” tegen de vloed van nadrukken. Deze vormden een dodelijke bedreiging voor de ontwikkeling van het eigen intellectuele en artistieke leven. Omstreeks 1850 was de situatie zo ernstig dat Belgische Franstalige auteurs veelal verplicht waren zelf de uitgave van hun boeken te bekostigen. Franstalige Belgische literatoren stootten voortdurend op een totale onverschilligheid. Zelfs een meesterwerk als De Costers „Légende d'Ulenspiegel” lokte nauwelijks reacties uit¹⁴⁶.

Conscience, Sleenckx en Van Beers overwogen aan het begin van hun carrière om in het Frans te schrijven. Volgens Sleenckx zagen zij af van dit voornemen omdat de concurrentie van de echte Fransen te groot was. Ook als Nederlandstaligen onderging Sleenckx c.s. de zware concurrentie van de populaire Fransen. Binnen de „hitparade” der meest populaire feuilletonschrijvers te Antwerpen, in het midden der vorige eeuw, bezetten Snieders en Sleenckx een 17e en 18e plaats. A. Dumas en E. Sue zijn de meest-gelezen feuilletonschrijvers van de Scheldestad¹⁴⁷.

Vlaamse aangelegenheid is. Wel komen de dialekt-auteurs aan bod. In een ouder handboek van G. Rency (uit 1926) worden de vertalingen van het werk van H. Conscience uitgebreid besproken als typische producten van de Franstalige roman in België.

142. M. DE VROEDE *De Vlaamse Pers in 1855-1856*. Leuven-Parijs, 1960. p. 59.

143. P.H. DE PILLECYN: *op.cit.* pp. 92-93. C. TINDEMANS *Mens, gemeenschap en maatschappij in de toneelliteratuur van Zuid-Nederland 1815-1914*. Brussel, 1973, pp. 233-236.

144. D. DEWEERD: *op. cit.* p. 272.

145. H. DOPP: *La contrefaçon des livres français en Belgique*. Leuven, 1932.

146. A. DEPREZ: De Franse en Nederlandse nadruk in België. „La nation la moins littéraire du monde puisqu'elle copie tout et ne produit rien”, in A. DEPREZ & W. GOBBERS *Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw* Utrecht, 1990 pp. 127-128.

C. BERG: De Frans-Belgische letterkunde en het Vlaams bewustzijn. Het symbolisch tekort. in A. DEPREZ & W. GOBBERS: *op. cit.* p. 158.

147. D. SLEECKX *Indrukken en Ervaringen ...*, p. 136.

H. GAUS: Literatuur en kunst 1844-1895. *Nieuwe Algemene geschiedenis der Nederlanden Deel XII* Bussum, 1977.

De populaire auteur van volkstoneel H. Van Peene zou ook een literaire loopbaan in het Frans overwogen hebben¹⁴⁸. Deze afgebroken tweetaligheid had echter één negatief gevolg, meende Kanunnik David. Vlaamse romans werden al te vaak in het Frans gekoncipieerd en daarna moeizaam in het Nederlands neergeschreven¹⁴⁹.

Naast deze overconsumptie van Franse werken was er mogelijk nog een tweede reden voor het ontbreken van een Franstalige Belgische letterkunde. Verschillende commentatoren menen dat de Belgische burgerij der negentiende eeuw weinig kulturele belangstelling had.

H. Carton de Wiart vond dat de Belgen in het buitenland terecht de reputatie hadden Beotiërs te zijn. De aanschaf van een goede partij wijn was voor deze mensen belangrijker dan een aanwinst voor hun bibliotheek. De boeken, die deze mensen bezaten, hadden zij geërfd. Het was niet uitzonderlijk wanneer zulke verzamelingen, drie generaties na elkaar, ongelezen werden doorgegeven¹⁵⁰. C. Lemonnier beschreef de Antwerpse kooplieden, die vrouw en dochter afzetten aan de opera, een acte de présence gaven en dan met hun vrienden verder gingen naar cabarets, waar het kulturele peil wat lager lag, maar de genoegens direkter waren¹⁵¹. G. Eekhoud, die zelf opgroeide in een Antwerpse ondernemersfamilie, geloofde dat weinige Antwerpse burgers ooit een ander boek dan hun kasboek open-
den¹⁵². Van Kerckhoven, ook een telg uit een commerciële familie, toonde, spottend, begrip voor het dilemma der Antwerpse rijken. Voor hun status waren dezen verplicht een bibliotheek te bezitten. De idee dat die boeken ook gelezen dienden te worden, vonden zij echter angstaanjagend¹⁵³. Sleenckx konstateerde kort en goed dat „onze Croesussen geen oog hebben voor de letterkunde”¹⁵⁴. Voor-
gaande citaten waren duidelijk satirisch bedoeld en deels het werk van jongeren, die zich tegen hun milieu wilden afzetten.

De Antwerpse dichter De Geyter herhaalde dezelfde kritiek in volle ernst. Hij bepleitte de opname van de vakken „algemene geschiedenis” en „wereldletterkunde” op het leerplan van de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten. Niet ten onrechte, aldus de Geyter, heeft de Antwerpse burger geen belangstelling voor een humanistische opvoeding voor zijn kinderen. Algemene cultuur is im-

148. W. ROGGHÉ *Gedenkschriften* Gent, 1898. pp. 187-188.

149. *Algemeene Vergadering* ... pp. 18-19.

150. H. CARTON de Wiart *La bourgeoisie belge de 1830 à nos jours*; Brussel, s.d. pp. 22-25.

151. C. LEMONNIER *La Belgique*. Brussel, 1888. pp. 145-147.

152. G. EEKHOUD *La Nouvelle Carthage*. Genève, 1982 (herdruk van de uitgave uit 1914) pp. 228-232.

153. P.F. VAN KERCKHOVEN Kristina in *Verzamelde Werken Deel IV* Antwerpen, 1869. p. 100.

154. D. SLEECKX *op.cit.* p. 254.

mers nutteloos voor een zakenman. Dezelfde Sinjoor is echter fier als één van zijn zonen kiest voor een artistieke loopbaan. Hierin uit zich de familietrots. Maar dan wreekt zich het gebrek aan een bredere cultuur¹⁵⁵. Praktijkvoorbeelden laten vermoeden dat de auteurs niet al te zeer overdreven. In 1819 stichtten een aantal Antwerpse notabelen een „Association littéraire d'Anvers". De voornaamste doelstellingen, aldus de statuten, waren ontspanning en het onderhouden van politieke en zakelijke kontakten. De eerste leden behoorden allen tot families met ronkende namen in de geschiedenis van de Scheldestad: Delafaille, Osy, Van De Werve, Werbrouck. Om het exclusieve karakter te bewaren werd bepaald dat het lidmaatschap erfelijk was¹⁵⁶. Het Nederlandstalige, sociaal zeer bescheiden, „Tael- en Dichtlievend genootschap", opgericht door de onderwijzers A. Klincko en F.A. Te Bruggen en de zijdeverver A. Stips, nam zijn literaire aspiraties heel wat ernstiger op¹⁵⁷. De kulturele belangstelling der Antwerpse Franstaligen bleef laag. Tussen 1873 en 1888 vond C. Berg geen enkel teken van een Franstalig theaterleven. Het publiek ontbrak ten enen male¹⁵⁸. De receptiegeschiedenis van de Franse romans zou wel kunnen bijdragen tot een studie van de mentaliteit der negentiende-eeuwse burgers. Zo vond ook E. Sue's beroemde en beruchte „Les Mystères de Paris" te Antwerpen ruim weerklink. Zetternam schreef zijn „Mijnheer Lichtervelde" na de lektuur van Sue¹⁵⁹. De Antwerpse Loge „La Persévérance" zond als huldeblijk een gouden pen aan de Fransman. Of de broeders de sociale boodschap van Sue op prijs stelden, is maar de vraag. Kort voordien waren de plannen van enkele jongere maçons, onder leiding van E. Grisar, om de loge een meer maatschappelijk geëngageerde koers te doen varen, mislukt¹⁶⁰. L. Vleeschouwer behoorde toen tot de te-

155. J. DE GEYTER Aan den heer Rolin-Jacquemain, minister van binnenlandse zaken. in *Verzameld Werk Deel VIII* Antwerpen, 1909 pp. 221-229.

156. *Conditions de l'Association et règlement de la société littéraire d'Anvers*. Antwerpen, 1829.

Dit illustere Antwerpse gezelschap was niet de enige letterkundige vereniging uit die dagen waar letterkunde een tweederangsrol speelde. Hetzelfde geldt voor het in 1815 opgerichte Gentse genootschap: „Regat Prudentia vires". H. VANACKER: *De Taal- en Letterkundige genootschappen in Vlaanderen: onderzoeksproblemen en tendenzen met als voorbeeld Regat Prudentia vires*. in A. DEPREZ & W. GOBBERS; *op.cit.*; p. 27.

157. *Algemeene wetten van het Antwerpsch Taal- en Dichtlievend genootschap tot Nut der jeugd*. Antwerpen, 1819.

158. C. BERG *op.cit.* pp. 44-46.

159. E. DE BOCK *op.cit.* p. 38.

160. E. WITTE & F.V. BORNÉ *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIXième siècle (1830-1848)* Leuven-Parijs, 1973. p. 511. De Antwerpse loge was niet de eerste of enige Belgische die haar sympathie voor Sue openbaar maakte. *op.cit.* pp. 495-500.

M. DE SCHAMPHELEIRE Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Antwerpse vrijmetselarij in de XIXde eeuw: de loge la Persévérance *Jaarboek van het Groot Oosten van België* 1972. pp. 18-22.

genstanders van Grisar¹⁶¹. Hoogst waarschijnlijk apprecieerden de vrijmetselaars vooral de anti-klerikale toon van Sue. Juist om die reden polemiseerden katholieke auteurs, als F. Bogaerts, scherp tegen „Les Mystères”. Bogaerts zou zich met die houding vele vijanden hebben gemaakt¹⁶². Toch kan Sue geappelleerd hebben aan de reformatorisch gezinden onder de leden van „La Persévérance”. Terwijl konservatieven en radicalen, in het buitenland, zijn roman, om verschillende redenen, afwezen, juichten juist critici van het politieke midden „Les Mystères” toe¹⁶³.

8. SEGREGATIE EN SCHEIDING

De mogelijkheden der burgerij om haar wereldbeeld uit te dragen werden ten eerste beperkt door de afscheidingspolitiek, welke zij voerde tegenover de lagere sociale geledingen. Deze politiek van sociaal isolement zien wij mooi weerspiegeld in de sociale geografie der 19de-eeuwse steden¹⁶⁴. Belgische en Franse bisschoppen drukten hun priesters op het hart, dat zij afstand moesten nemen van het gewone volk, wilden zij de burgerij bereiken¹⁶⁵. Engelse auteurs scheerden de bewoners der sloppenwijken in Engeland en de autochtonen der koloniën over één kam. Beiden waren onderworpen groepen, met een levenswijze en een mentaliteit die erg verschilde van die der „normale Engelsman”¹⁶⁶.

In het Nederlandse taalgebied was de scheiding ook voelbaar op taalvlak. Filologen en leraren kloegen, omstreeks 1850, over het groei-

161. A.K.L. THIJSS op.cit. pp. 331-332.

162. F. DE BUSSCHER *Felix Bogaerts, notice biographique et littéraire*. Gent, 1851. pp. 12-13. Mogelijk stond Felix Bogaerts tamelijk alleen met zijn Franstalige polemiek tegen Sue. De felle kleurrijke polemiek tegen de „goddeloze” werken van Sue was een monopolie van de Nederlandstalige kranten. H. Gaus *Utopisch socialisme en romantiek in de Gentse pers. Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1965, pp. 145-147.

163. H. GRUBITZSCH: *Materialen zur Kritik des Feuilletons-romans „Die geheimnisse von Paris” von Eugène Sue*. Wiesbaden, 1977. In ieder geval moeten de Antwerpenaren de vraagstelling van Sue duidelijk begrepen hebben. Nationale verschillen in politieke of sociaal-economische structuur konden de receptie van een boek in een ander land erg hinderen. Zo vonden de werken van C. Dickens in Nederland aanvankelijk weinig aftrek. De verwijzingen naar de vraagstukken van het verstedelijkte, industriële Engeland werden in het economisch-weinig ontwikkelde Nederland niet begrepen.

G. HUYGENS, *De Nederlandse auteur en zijn publiek*. Amsterdam, 1946 pp. 113-114.

164. C. LIS & J. HANNES *De sociale hiërarchie in de woningbouw: Antwerpen in 1834. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970. pp. 86-92.

L. DE SAINT-MOULIN S.J. *La construction et la propriété des maisons; expression des structures sociales; Seraing depuis le début du XIXième siècle* Brussel, 1969.

165. Y.M. HILAIRE: *op. cit.* pp. 175-176.

J. ART *Kerkelijke structuur ...*, pp. 103-105.

166. A. LEES *Cities perceived. Urban society in European and American Thought* Londen, 1985. pp. 106-117.

ende verschil tussen de „officiële” taal, zoals de kinderen die op school leerden, en de spreektaal¹⁶⁷. Onderwijzers schreven de zwakke resultaten van de meeste leerlingen in opstel en spelling toe én aan de taal én aan de inhoud der leerboeken. Beiden stonden ver af van de dagelijkse realiteit der kinderen¹⁶⁸. Tijdgenoot en boek-historikus Kruseman meende dat het verschil tussen geschreven en gesproken taal de toegankelijkheid van boeken erg afremde¹⁶⁹. Pogingen tot beïnvloeding, als die der Nederlandse „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen”, moesten hierdoor wel mislukken. L. Van Den Berghe somde de redenen van die mislukking op, in de inleiding die hij in 1837 schreef bij een uitgave van volksboeken. De burgerlijke auteurs (Van Den Berghe gebruikt de term) slaagden er op geen enkele manier in contact te hebben met hun verondersteld publiek. De volksboeken leidden de lezer binnen in een kleurrijke, heroïsche wereld, vol beelden van een ver verleden en een exotische vreemdheid. De auteurs van „T Nut” beperkten zich tot de grauwe, dagdagelijkse werkelijkheid en hielden hun lezers voor dat zij hiermee gelukkig moesten zijn. Het volk werd niet benaderd zoals het was, maar zoals het diende te zijn in de ogen van de burgerij¹⁷⁰. In Engeland mislukten gelijktijdige pogingen van dezelfde aard om dezelfde redenen¹⁷¹. Overigens stonden de lagere klassen zelf vaak vijandig tegenover pogingen tot beïnvloeding. De Engelse Chartists verweten overheid, kerk en werkgevers het bewustzijn van de bevolking te ondermijnen met „the cheap and nasty products of serialised fiction, music-hall and broadsides”¹⁷². Tijdens de „Belle Epoque” reageerden Franse arbeiders bitsig op elke poging om de pasverworven mogelijkheid tot lectuur van bovenaf te controleren¹⁷³.

In 1862 richtten te Antwerpen een aantal personen, onder wie F.H. Mertens en C. Hansen, de volksbibliotheek „De Toekomst” op. Zij hoopten dat hun lezers „nuttige” werken zouden lezen. Letterkunde behoorde daar in de ogen van de oprichters duidelijk niet

167. J. NOORDERGRAAF *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de XIXde eeuw* Dordrecht, 1985. pp. 355 en 396.

168. L. DASBERG De visie van de onderwijzer op zijn taak als maatschappelijk en cultureel werker. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 1977 pp. 247-249.

169. A.C. KRUSEMAN *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandse boekhandel gedurende den halven eeuw 1830-1880*. 2 dln. Den Haag, 1886-1887. Deel I p. 78.

170. L. VAN DEN BERGHE *De Nederlandse volksroman. Bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde*. Hulst, 1975 (anastatische herdruk van het origineel uit 1837). pp. VI-XII.

171. P.W. MUSGRAVE *Education and society in Great-Britain since 1800*. Londen, 1968. p. 8.

172. M. VICINUS *The industrial Muse, a study of nineteenth-century working-class literature*. Londen, 1973. p. 108.

173. A.M. THEISSE *Mutations et permanences de la culture populaire la lecture à la Belle Epoque* *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 1984 pp. 70-91.

toe. De literaire werken, welke de Toekomst zijn publiek aanbood, moesten ofwel een opvoedende boodschap bevatten, ofwel de taal-beheersing der lezers vergroten, en liefst beide. Ook vonden de oprichters dat politiek-georiënteerde werken niet moesten worden aangekocht. Boeken van dit genre konden net als literaire werken ontleend worden in de stadsbibliotheek. Blijkbaar meenden de inrichters (onder wie mensen als stadsbibliothekaris F.H. Mertens en diens latere opvolger C. Hansen) dat deze instelling voor de gewone man onbereikbaar was. Vermits de stad, in dezelfde periode, een aparte volksbibliotheek inrichtte, deelden burgemeester en schepenen mogelijk deze mening¹⁷⁴. De feitelijke stadsbibliotheek had als meest specifieke gebruikersgroep onderwijzend personeel¹⁷⁵. Tot hun teleurstelling stelden de organisatoren, na enkele jaren, vast dat alleen de ontspanningsliteratuur aftrek vond. De opvoedende en mogelijk indoktrinerende werken lieten de bezoekers links liggen¹⁷⁶. De feitelijke uitingen van volkskultuur werden lange tijd gevreesd en bestreden. Op het einde der negentiende eeuw werd het Poesjetheater een aantrekkingspool voor intellectuelen. Lange tijd echter bestreden kerkelijke en burgerlijke gezagsdragers „het theater der armen”, als iets gevaarlijks en onfatsoenlijks¹⁷⁷. De laatste authentieke poesjespelers waren ongelukkig met die plotse belangstelling van bovenaf en de commercialisering die er mee samenging¹⁷⁸. Andere onderdelen van een volkskultuur waren de keldermondvertellingen. Rond 1830 waren zij nog een vast onderdeel van het Antwerpse volksleven. Vijftig jaar later kon J. Buerbaum de laatste nog met moeite verzamelen¹⁷⁹. Volksliederen werden net als de poesjevoorstellingen gevreesd door de gezagsdragers, en waarschijnlijk terecht. Vanaf de zestiende eeuw deden zij dienst als middel voor het verspreiden van afwijkende meningen. En nog in de begindagen van het socialisme werden zij aldus aangewend. Pogingen om kunstmatige volksliederen van bovenaf op te leggen, mislukten¹⁸⁰.

174. A. MOONS: *De volksboekeringen te Antwerpen*; Antwerpen, 1922.

175. *Maatschappij de Toekomst te Antwerpen. Volksbibliotheek geopend op 1 november 1863. Jaarverslagen 1872/1873*.

176. P. GÉNARD: *Verslag over de toestand van de stedelijke archieven en bibliotheken van Antwerpen*. Antwerpen, 1872. p. 36.

177. A.K.L. THJIS Van „theater der armen” tot burgerlijk poppenspel *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis* 1977 pp. 55-59.

178. *Ibidem*.

179. J. BUERBAUM *Keldermond-vertellingen* Antwerpen, s.d.

180. J. DE SCHUYTER *Over rolzangers en rolzangersliederen*. Antwerpen 1944.

H. VANDECAVEYE Het proletariërslied: een kulturele verschijningsvorm van de socialistische arbeidersbeweging. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1980. pp. 171-204.

9. KONKLUSIES

Onze speurtocht naar de verhouding tussen letterkunde en ondernemers heeft vooral negatieve resultaten opgeleverd. Er zijn geen aanwijzingen dat de ondernemersklasse literatuur aanwendde om een eigen maatschappijvisie te propageren. Ten gevolge van materiële en linguïstische begrenzungen kon de letterkunde zulk een rol niet spelen. In Antwerpen en Vlaanderen bleef zij het terrein van een kleine burgerij, zowel wat betreft konsumptie als productie. Deze vertaalde wel haar aspiraties in een reeks middelmatige romans en novellen. De wereld der ondernemers bleef voor deze leden van een middengroep gesloten. Hoewel er kritiek geleverd werd op de ondernemersklasse, deelden de kleine burgers eenzelfde maatschappijbeeld met hen. Tegenover de lagere klassen namen onze auteurs een moraliserende en paternalistische houding aan. Terwijl zulk een paternalisme bij de Engelse auteurs, over wie wij spraken in het begin, vooral ten doel had de lagere sociale lagen tot bondgenoot te maken tegen de gemeenschappelijke vijand, de nieuwe rijken der Industriële Revolutie, poogden de kleinburgerlijke Vlaamse auteurs op die wijze juist afstand te scheppen. Een verschillende sociale positie der schrijvers zorgde ervoor dat eenzelfde literaire houding voor totaal verschillende doeleinden werd aangewend.